

Podsumowując należy stwierdzić, że recenzowana publikacja jest niezwykle cenna i godna polecenia wszystkim Czytelnikom: nie tylko specjalistom z zakresu historii Kościoła, patrologii, liturgiki czy teologii pastoralnej, lecz przede wszystkim wiernym świeckim, którzy przez jej lekturę mogą bardziej zrozumieć przyjęty kiedyś sakrament chrztu. Jej pojawienie się na rynku księgarskim w 1050. rocznicę chrztu Polski należy przyjąć z radością i uznaniem, gdyż jest pozycją nawiązującą nie tylko do zagadnień historycznych związanych z pojawieniem się chrześcijaństwa na terenie obecnej Polski, lecz także odnoszącą się do historii katechumenatu, liturgii chrztu i jego teologii.

ks. Piotr Szczur – Lublin, KUL

ORYGENES, EUSTACJUSZ Z ANTIOCHII I GRZEGORZ Z NYSSY, *O wywoływaniu duchów. Czy wróżka z Endor wywołała ducha Samuela (1 Sm 28)?*, red. Leon Nieścior OMI, Biblioteka Ojców Kościoła, Kraków 2016, Wydawnictwo M, ss. 160.

Obserwując dzisiejszy świat, można zauważyć dwie sprzeczne tendencje: z jednej strony w wyniku postępującego sekularyzmu lekceważy się religię i sprawy duchowe, z drugiej zaś wydaje się, że wciąż żywe jest zainteresowanie magią, okultyzmem i demonologią. Wśród niosących zagrożenia duchowe praktyk okultystycznych jedną z bardziej obecnych we współczesnej kulturze zachodniej jest wróżbiarstwo, nierzadko jawnie promowane w zawoalowanej formie jako swego rodzaju „przyjazna usługa”. Recenzowana praca pod redakcją prof. dr. hab. Leona Nieściora OMI, cenionego w Polsce patrologa, obecnie wykładowcę Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, podejmuje zagadnienie jednej z form wróżbiarstwa, a mianowicie nekromancji, czyli wywoływania duchów w celu zdobycia wiedzy na temat przyszłości lub osiągnięcia innych korzyści. Dzięki tej publikacji stajemy się świadkami dyskusji teologicznej na temat nekromancji, w której głos zabierają autorzy okresu patrystycznego żyjący w różnym czasie: Orygenes, Eustacjusz z Antiochii oraz Grzegorz z Nyssy. Punktem wyjścia do owej dyskusji jest egzegeza kontrowersyjnego w pierwszych wiekach fragmentu 1Sm 28, mówiącego o wywołaniu ducha Samuela przez wróżkę z Endor na prośbę króla izraelskiego Saula. Dzieło pod redakcją ks. L. Nieściora stanowi zatem także ciekawe świadectwo egzegezy patrystycznej oraz egzemplifikację licznych wówczas polemik między autorami chrześcijańskimi.

Recenzowana publikacja jest bardzo cenną pozycją w polskiej literaturze patrystycznej, gdyż zawiera tłumaczenia jedynych zachowanych do dzisiaj trzech starożytnych pism na temat wywołania ducha Samuela przez enigmatyczną wróżkę z Endor oraz podejmuje zagadnienie teologicznej oceny nekromancji we wczesnym chrześcijaństwie dotychczas szczegółowo nieopracowane. Mamy natomiast w języku polskim publikacje, które ogólnie traktują na temat nekromancji

w świecie antycznym. W jednym z rozdziałów swojej monografii pt. *Zeus daje tylko znak, Apollo wieszczy o sobiście. Starożytne wróżbiarstwo greckie*, Wrocław 1989, diskutowane zagadnienie podejmuje Stefan Oświecimski (s. 296-311). Tematykę nekromancji porusza również Andrzej Wypustek w wielu miejscach swojej pracy pt. *Magia antyczna*, Wrocław 2001. Wiadomości na temat nekromancji w okresie patrystycznym dostarczają publikacje poświęcone magii w tej epoce, jak książka Roberta Wiśniewskiego, *Wróżbiarstwo chrześcijańskie w późnym antyku*, Warszawa 2013; monografia ks. Pawła Wygralaka, *Stanowisko Kościoła wobec idolatrii i magii na terenach Galii i Hiszpanii w późnej starożytności chrześcijańskiej (VI-VII w.)*, Poznań 2011; oraz praca zbiorowa *Zabobony, czary i magia w Kościele starożytnym*, red. Monika Ożóg i ks. Norbert Widok, Opole 2013. W literaturze obcojęzycznej pojawiają się publikacje analogiczne do recenzowanej. Przede wszystkim jest to książka pod redakcją Manlio Simonettiego, *Origene, Eustazio, Gregorio di Nissa, La Maga di Endor*, Firenze 1989; publikacja w języku angielskim *The „Belly-Myther” of Endor: Interpretations of I Kingdoms 28 in the Early Church: translation with an introduction and notes by Rowan A. Greer and Margaret M. Mitchell*, Leiden 2007; a także niemieckie opracowanie pod redakcją Ericha Klostermanna, *Origenes, Eustachius von Antiochen und Gregor von Nyssa über die Hexe von Endor*, Bonn – Berlin 1912. Jeżeli zaś chodzi o tematykę nekromancji w świecie starożytnym, na szczególną uwagę zasługuje monografia Daniela Ogdena, *Greek and Roman Necromancy*, Oxford 2012.

Omawiana w niniejszej recenzji praca zbiorowa składa się z dwóch zasadniczych części: *Wstępu*, który stanowi kompilację trzech tekstów nt. nekromancji autorstwa kolejno ks. Leona Nieściora OMI, ks. Pawła Wygralaka i ks. Bogdana Czyżewskiego, oraz *Przekładu* trzech dzieł starożytnych komentujących fragment 1Sm 28 o wróżce z Endor: *Homilii na 1Sm 28, 3-25 Orygenesza, Poglądu o wróżce w polemice przeciw Orygenesowi Eustacjusza z Antiochii oraz Listu o wróżce do biskupa Teodozjusza Grzegorza z Nyssy*. Translacji tych dzieł patrystycznych na język polski dokonali odpowiednio Stanisław Kalinkowski, ks. Przemysław Szewczyk i Dominika Budzanowska-Weglenda. Przekład zredagował i opatrzył przypisami ks. L. Nieścior.

W pierwszym tekście *Wstępu* (s. 7-39) ks. L. Nieścior omawia starożytny spór o wywołanie ducha Samuela (por. 1Sm 28). Jest to doskonała introdukcja do lektury tekstów patrystycznych zamieszczonych w monografii. Autor przedstawia zjawisko nekromancji w świecie grecko-rzymskim, wyjaśnia starożytną terminologię odnoszącą się do nekromancji, rozróżnia różne jej rodzaje, wskazuje na zwyczaje, rytuały, przedmioty nekromantyczne, przywołuje najbardziej znane wyrocznie w świecie antycznym oraz starożytne świadectwa o wywoływaniu duchów. Następnie ks. L. Nieścior prezentuje za holenderskim teologiem Klaasem Smelikiem trzy możliwości interpretacji 1Sm 28 pojawiające się w egzegezie patrystycznej. Przy każdej z przytoczonych interpretacji Autor wskazuje na konkretnych pisarzy wczesnochrześcijańskich, którzy byli jej zwolennikami, przytacza ich myśli, a także, co ciekawe, gdzieś przywołuje świadectwa egzegezy

rabinicznej. Ks. L. Nieścior pokrótce omawia również wyniki badań współczesnych nauk biblijnych w odniesieniu do interpretowanego fragmentu. Po precyzyjnym zarysowaniu tła historyczno-kulturowego fenomenu nekromancji oraz kontekstu egzegetyczno-patrystycznego, Autor przechodzi do opisu powstania oraz charakterystyki starożytnych pism zamieszczonych w monografii. Znajdujące się w tej partii książki informacje (s. 23-39) stanowią wzorcowe wprowadzenie do pism Orygenesusa, Eustacjusza z Antiochii i Grzegorza z Nyssy, są nieraz kluczem do ich zrozumienia, a zarazem bardzo dobrym podsumowaniem zawartych w nich treści. Egzemplifikacją dobrego rozeznania Autora w kwestii doboru treści we *Wstępie* jest to, że przybliża on czytelnikom postać Eustacjusza z Antiochii, jako autora mniej znanego, czego nie czyni wobec Orygenesusa i Grzegorza z Nyssy. Wyjaśnia także bardzo ważne przy lekturze polemicznego pisma Eustacjusza zagadnienie inwektywy w piśmiennictwie wczesnochrześcijańskim.

W drugim tekście *Wstępu* (s. 41-58) ks. P. Wygralak ogniskuje uwagę czytelników na temacie nekromancji i jej oceny w starożytnym Kościele. Autor zaczyna od przywołania różnych definicji nekromancji oraz przedstawienia polskiej i obcojęzycznej bibliografii na temat starożytnej praktyki wywoływania duchów. Część informacji nt. nekromancji w świecie antycznym jest powtórzeniem tego, co znajdujemy już w tekście ks. L. Nieściora, np. wyjaśnienia terminologiczne oraz odwołanie się do pieśni jedenastej *Odysei* Homera, którą ks. L. Nieścior omawia, natomiast ks. P. Wygralak cytuje ją w całości (por. s. 11-12, 44-45). Większość przywołanych przez ks. P. Wygralaka treści uzupełnia jednak wiedzę czytelnika i pozwala spojrzeć w szerszej perspektywie na praktykę wywoływania duchów w okresie patrystycznym. Po opisanie zjawiska nekromancji w świecie starożytnym Autor przytacza wypowiedzi Ojców Kościoła na ten temat. Przy okazji ks. P. Wygralak prezentuje niektóre ważne zagadnienia demonologiczne w myśli Ojców, jak chociażby temat wiedzy szatana (s. 52-53).

Trzecią wstępną część (s. 59-70) stanowi artykuł ks. B. Czyżewskiego, który porusza temat nekromancji w wypowiedziach Kościoła od XIII wieku. Ten tekst krótko referuje podjęte w nim zagadnienie. Ks. B. Czyżewski omawia wypowiedzi św. Tomasza z Akwinu nt. nekromancji, a następnie przechodzi do wypowiedzi magisterium Kościoła na jej temat, począwszy od dokumentu Aleksandra IV z 1258 roku, potępiającego spirytyzm, a kończąc na nauczaniu zawartym w Katechizmie Kościoła Katolickiego.

Po tak skonstruowanym trzyczęściowym *Wstępie* w drugiej części pracy zawarto przekłady dzieł patrystycznych podejmujących egzegezę fragmentu o wywołaniu ducha proroka Samuela.

Pierwsze z nich to *Homilia na 1Sm 28, 3-25* Orygenesusa (s. 73-86). Orygenes wygłosił ją najprawdopodobniej w Jerozolimie w obecności tamtejszego biskupa i zarazem swojego przyjaciela – Aleksandra. Co ciekawe, w swojej wykładni perykopy biblijnej o wróżce z Endor Aleksandryjczyk jest zwolennikiem interpretacji literalnej. Uważa on, że wróżka, choć w sposób niegodziwy, to jednak naprawdę wywołała ducha Samuela, który przybył z Szeolu, aby udzielić proctwa

Saulowi. Uzasadniając swoją dosłowną interpretację, Orygenes utożsamia głos narratora w omawianym fragmencie z głosem Ducha Świętego, którego wiarygodności nie można podważyć. Odwołuje się także do osoby Chrystusa, który po swojej śmierci na krzyżu zstąpił do otchłani, jako „Arcylekarz” do chorych i zwycięzca demonów, dlatego też nie można negować obecności Samuela oraz innych proroków w Szeolu, co czynili polemisci Aleksandryjczyka.

Drugim, najobszerniejszym dziełem, zamieszczonym w recenzowanej pracy, jest pismo Eustacjusza z Antiochii, *Pogląd o wróżce w polemice przeciw Orygenesowi* (s. 87-139). Jest ono jedynym dziełem Eustacjusza, które zachowało się do naszych czasów w całości, co stanowi jego dodatkową wartość. Jak sam tytuł wskazuje, jest to tekst o charakterze polemicznym, w którym autor około osiemdziesiąt lat po śmierci Orygenesusa krytykuje jego interpretację 1Sm 28. Według Eustacjusza wróżka z Endor nie wywołała ducha Samuela, a całe zajście było mistyfikacją diabelską, w którą uwierzył król Saul. Zdaniem Antiocheńczyka to demon, który potrafi przybrać postać anioła światłości (por. 2Kor 11, 14), ukazał się jako Samuel. Dla Eustacjusza przypisywanie nekromantce, będącej w mocy diabła, władzy przyzywania dusz sprawiedliwych z Szeolu jest obrazoburcze, stąd autor nie unika obraźliwych epitetów w odniesieniu do Orygenesusa. Nazywa go np.: „rzecznikiem bezbożnej sztuki magicznej”, tym, który „głosi kłamstwa o Piśmie świętym”, który „ciągle głądzi jak stara kobieta”, który używa „pijackiego bełkotu”, a nawet „najgłupszym z ludzi”. Dzieło Eustacjusza stanowi ciekawy przykład polemiki w okresie patrystycznym. Interesująca jest także jego argumentacja odnosząca się do etymologii słowa ἐγγαστήριμθος (określenie wróżki w tekście LXX). Posługując się nią, Antiocheńczyk krytykuje mitologię, przywołując na potwierdzenie stawianych tez cytaty z dzieł Platona.

Ostatnim zachowanym dziełem patrystycznym o nekromantce z Endor jest krótki *List o wróżce do biskupa Teodozjusza Grzegorza z Nyssy* (s. 141-147). Grzegorz opowiada się za poglądem wyrażonym przez Eustacjusza, iż duch Samuela to w rzeczywistości diabeł, ojciec kłamstwa. Nysseńczyk nie odnosi się jednak do myśli Orygenesusa, którego dzieła zapewne w ogóle nie znał, a raczej do Diodora z Tarsu, który tak jak Aleksandryjczyk literalnie odczytywał 1Sm 28. Dzieło Grzegorza ma charakter katechetyczny i jest pozbawione tonu polemicznego, który charakteryzuje traktat Eustacjusza.

Dużym walorem recenzowanej publikacji są przypisy redakcyjne do tekstów patrystycznych autorstwa ks. L. Nieściora, które objaśniają fragmenty mogące sprawić czytelnikowi trudności bądź też istotnie poszerzają jego wiedzę na temat przełożonego tekstu. Ks. L. Nieścior podzielił dzieła patrystyczne na liczne fragmenty, które opatrzył podtytułami, co ułatwia czytelnikowi odnalezienie interesujących go partii tekstu. Artykuły we *Wstępie* są napisane jasnym i precyzyjnym językiem, zaś dzieła starożytne przełożone w taki sposób, iż nie przesparzają współczesnemu czytelnikowi problemów ze zrozumieniem treści – tekst nie zawiera archaizmów, składnia zdań odpowiada współczesnej polszczyźnie. W recenzowanej pracy dopatrzono się pojedynczych błędów językowych na s. 52

i 77. W przekładzie dzieła Eustacjusza z Antiochii dwukrotnie Samuel jest mylony z Saulem (s. 91 i 93). Więcej błędów w omawianej publikacji nie znaleziono, co tylko potwierdza staranność i wysoką jakość pracy redakcyjnej, zasygnalizowane zaś fragmenty warto poprawić przy ewentualnym kolejnym wydaniu książki. Na uwagę i słowa uznania zasługują przypisy bibliograficzne oraz wzorcowa bibliografia na końcu monografii (s. 149-156). Poprzez odniesienie do wielu pozycji naukowych, zarówno polskich jak i obcojęzycznych, bibliografia umożliwiła Czytelnikowi podjęcie dalszych studiów na temat nekromancji i magii antycznej, a także odsyła do wartościowych publikacji z zakresu egzegezy patrystycznej oraz eschatologii w myśli wczesnochrześcijańskiej. Pewna niespójność pojawia się natomiast w przypadku przekładu dzieła Eustacjusza z Antiochii. Na jego pierwszej stronie (s. 87) znajduje się informacja, iż podstawą pracy translacyjnej był tekst zawarty w publikacji pod redakcją E. Klostermanna, *Origenes, Eustachius von Antiochen und Gregor von Nyssa über die Hexe von Endor*, s. 16-62; natomiast w bibliografii końcowej (s. 149) podano, że „podstawą przekładu polskiego” był tekst umieszczony w pracy zbiorowej pod kierunkiem M. Simonettiego, *Origene, Eustazio, Gregorio di Nissa, La Maga di Endor*, s. 94-251.

Książka pod redakcją ks. L. Nieściora jest pozycją godną polecenia zarówno naukowcom, patrologom i teologom innych specjalności, jak i wszystkim, chcącym lepiej poznać pogląd wczesnego chrześcijaństwa i dyskusję wewnątrz niego na temat wywoływania duchów. Recenzowana monografia zawiera przekłady jedynych zachowanych do dzisiaj tekstów patrystycznych, w których autorzy wczesnochrześcijańscy dokonują egzegezy 1Sm 28 o wywołaniu ducha Samuela przez wróżkę z Endor, a w związku z tym podejmują wciąż aktualne zagadnienie nekromancji. Zawarte we *Wstępie* artykuły stanowią doskonałą introdukcję do lektury homilii Orygenesesa, polemicznego pisma Eustacjusza z Antiochii i listu Grzegorza z Nyssy poprzez zarysowanie kontekstu historyczno-kulturowego oraz teologicznego przetłumaczonych dzieł. Teksty autorstwa ks. L. Nieściora, ks. P. Wygralaka i ks. B. Czyżewskiego mają charakter naukowy, przedstawiają wyniki badań tych teologów, jednak ze względu na przystępność treści i języka mogą być polecane także czytelnikom niemającym zaawansowanego wykształcenia teologicznego. Złożone zagadnienie praktyk magicznych, w tym nekromancji, i ich oceny w czasach konstytuowania się i rozkwitu Kościoła wciąż pozostaje ciekawym i, mimo kilku powstałych na ten temat opracowań, ciągle niezbadanym na wielu obszarach polem pracy badawczej. Stąd recenzowana publikacja stanowi interesującą pozycję naukową dla współczesnych teologów. Ważny jest jednak także jej wydźwięk duszpasterski. W czasach, w których nie słabnie fascynacja okultyzmem i magią, praca pod redakcją ks. L. Nieściora powinna przykuć zainteresowanie niejednego wiernego. Już w 1972 r. papież Paweł VI zwrócił uwagę na potrzebę teologicznej refleksji nad działaniem szatana we współczesnym świecie, która – jego zdaniem – została niesłusznie zaniedbana. Ojciec Święty podkreślił, że studiowanie wpływu szatana na poszczególnego człowieka, na wspólnotę ludzką, na całe społeczeństwo czy konkretne wydarzenie, jest bardzo ważnym

odcinkiem nauki katolickiej do ponownego przestudiowania. Praca pod redakcją ks. L. Nieściora, eksplorując temat nekromancji w zachowanych pismach patrystycznych, jest odpowiedzią na teologiczną potrzebę czasów, na którą wskazał papież Paweł VI.

ks. Marek Szykowski – Lublin, KUL

Dariusz SPYCHAŁA, *Przemiany religijne i kulturowe w zachodnich prowincjach Cesarstwa Rzymskiego od roku 306 do śmierci św. Augustyna, t. 1-2, Bydgoszcz 2016, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, ss. 684.*

Nakładem Wydawnictwa Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy ukazała się obszerna monografia pt. *Przemiany religijne i kulturowe w zachodnich prowincjach Cesarstwa Rzymskiego od roku 306 do śmierci św. Augustyna*, autorstwa Dariusza Spychały, adiunkta w Katedrze Informacji Naukowej i Bibliologii na Wydziale Administracji i Nauk Społecznych wspomnianej wyżej uczelni. Podany w tytule konkretny *terminus a quo* powinien – jak mi się wydaje – zostać zastąpiony zwrotem „od początku IV wieku”, Autor bowiem omawia także kontekst wcześniejszy i ani we wstępie ani w spisie treści nie eksponuje daty 306 r. i nie uzasadnia jej wyboru, nakazując czytelnikowi domyślać się, że chodzi o otrzymanie godności cezara przez Konstantyna.

Książka D. Spychały to imponująca rozmiarami i erudycją przekrojowa synteza, ukazująca różne aspekty głębokich przemian religijnych, jakie zaszły w IV w. na terenie chylącego się ku upadkowi Cesarstwa Rzymskiego, oraz ich znaczenie dla życia politycznego, społecznego i kulturalnego w ówczesnym imperium. Autor dokonuje nie podjętego dotąd w literaturze światowej na taką skalę usystematyzowania problematyki, korzystając krytycznie z rozproszonych po całej twórczości późnoantycznej świeckich i religijnych tekstów źródłowych oraz wykorzystując bardzo obszerną obcojęzyczną i polską najnowszą literaturę przedmiotu. Książka stanowi podsumowanie dotychczasowej pracy badawczej Autora, wykorzystuje wiele wniosków z wcześniej opublikowanych przez niego opracowań i twórczo je rozwija⁷.

⁷ Por. D. Spychała, *Cesarze rzymscy a arianizm od Konstantyna Wielkiego do Teodozjusza Wielkiego (312-395)*, Xenia Posnaniensia. Monografie 7, Poznań 2007; tenże, *Nawrócenie św. Augustyna a jego stosunek do kultury antycznej*, „Studia Europea Gnesnensia” 3 (2011) 235-252; tenże, *Eremita i wspólnoty monastyczne Palestyny, Syrii i Mezopotamii w IV-VI wieku wobec książki i bibliotek*, „Universitas Gedanensis” 40 (2010) 145-160; tenże, *Chrześcijaństwo i jego wpływ na rozwój kultury na Wschodzie cesarstwa rzymskiego na przykładzie księgozbiorów Orygenesza, Pamfila i Euzebiusza z Cezarei*, w: *Studia z dziejów książki i prasy. Przegląd badań za lata 2007-2010*, red. Z. Kropidłowski – D. Spychała – K. Wodniak, Bydgoszcz 2010, 127-146; tenże, *Biblioteki chrześcijańskie w Rzymie IV-VI wieku. Wybrane zagadnienia*, w: *Książka i prasa w kulturze*, Bydgoszcz 2013, 15-38; tenże, *Początki życia monastycznego, reguły zakonne i biblioteki w Galii oraz Italii w IV i na początku V w. Wybrane zagadnienia*, w: *Studia z dziejów książki, prasy i bibliotek. Przegląd badań za lata 2010-2013*, red. Z. Kropidłowski – D. Spychała, Bydgoszcz 2014, 5-50.